VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Məhəmmədtağı Zehtabi və Onun Fəaliyətləri[1]

• Prof. Dr. Ali KAFKASYALI [2]

Xülasə: İran'da 1941–1946-cı illərdə işğal, azadlıq və demokrasi hərəkatlarının genişləndiyi, qısa müddətə də olsa İran Türklərinin azadlıq və istiqlalı daddıqları, ana dillərində təhsil aldıqları və üniversitə açdıqları bir dövrü yaşayaraq həyata qədəm qoyan Məhəmmədtağı Zehtabi hələ 23 yaşında ikən imperialist qüvvələrin və onların yerli əməkdaşlarının xalqı və xalqının milli dəyərlərini təhrif etmək məqsədilə törətdikləri vəhşilikləri görmüş və onların qaranlıq planlarını anlamışdır. Böyük fədakarlıq və qətiyətlə mənsub olduğu İran Türklərinə, demək olar ki, özünü həsr etmişdir.

Ömrünün demək olar ki, tamamını zindanlarda, ölkələr aşırı sürgünlərdə və sığındığı ölkələrdə nəzarət altında keçirməsinə baxmayaraq, İran Türklərinin dilinə, ədəbiyatına, tarixinə və mədəniyətinə böyük əsərlər qazandırmış, mühüm siyasi və ictimai fəaliyət göstərmişdir. İstər dil və ədəbiyat, istərsə də tarix sahəsində nəşr etdirdiyi əsərlər Türk dünyası üçün təməl əsərlərdir. Zehtabi'nin İran cəmiyətini təşkil edən xalqlarla, xüsusilə əksəriyəti təşkil edən Türklərlə bağlı irəli sürdüyü siyasi düşüncələr olduqca maraqlı və aktuallığını qoruyan fikirlərdir. Çoxşaxəli fəaliyət göstərən və müxtəlif sahələrdə çoxsaylı əsərlər yaradan bir alim kimi Zehtabi'nin ictimai fəaliyəti də böyük əhəmiyət daşıyır. Qaşqaylardan Xələclərə, Türkmənlərdən Şahsevənlərə qədər İran'ın bir çox Türk tayfasının ziyalıları ilə əlaqə qurmuş, ədəbi və mədəni fəaliyətlərdə onlarla əməkdaşlıq etmiş və onlara yol göstərmişdir. Şərq və Qərb dillərini bilməsi ona dünya mətbuatını izləmək, Berlin, Bağdad və Təbriz kimi mədəniyət mərkəzlərində dərgilər nəşr etdirmək və yayım fəaliyəti ilə məşğul olmaq imkanı yaratmışdır.

Açar sözlər: Məhəmmədtağı Zehtabi, İran Türkləri, Şəbüstərli, Kirişçi.

---

[1] Məqalə müəllifin icazəsi ilə *TYB Akademi Dil, Ədəbiyat və Sosial Bilimlər Jurnalı*, 2016, cild 18, say 18, səh. 65–95-dən götürülərək yenidən nəşr edilmişdir.

[2] Giresun Universiteti, Fen-Ədəbiyyat Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölümü; e-poçt: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları[1]

• **Prof. Dr. Ali KAFKASYALI** [2]

Özet: İran'da 1941-1946 işgal, azatlık, demokrasi hareketlerinin yeniştiği, kısa süreli de olsa İran Türklerinin hürriyet ve istiklâli tattıkları, ana dilleri ile öğrenim görüp, üniversite açtıkları bir dönemi idrak ederek hayata başlayan Muhammet Taki Zehtabî, daha 23 yaşında iken emperyalist güçlerin ve onların yerli işbirlikçilerinin halkı ve halkının millî değerlerini tahrif etme anlamında yaptıkları vahşilikleri görmüş ve karanlık planlarını anlamıştır. Büyük bir özveri ve kararlılıkla mensubu olduğu İran Türklerine bir nevi kendini adamıştır. Ömrünün tamamına yakını zindanlarda, ülkeler aşırı sürgünlerde, iltica ettiği ülkelerde gözaltında geçmesine rağmen İran Türklerinin diline, edebiyatına, tarihine ve kültürüne büyük eserler kazandırmış, önemli siyasi ve sosyal çalışmalar yapmıştır. Dil ve edebiyat alanında olsun tarih sahasında olsun onun yayımladığı eserler Türk Dünyası için temel eserlerdir. Zehtabî'nin İran toplumunu meydana getiren halklarla ilgili özellikle ekseriyeti teşkil eden Türklerle ilgili serdettiği siyasi düşünceleri çok ilgi çekici ve geçerliliği yüksek fikirlerdir. Çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamı olan Zehtabî'nin sosyal faaliyetleri de büyük önem arz etmektedir. Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar pek çok İran Türk tayfasının aydınları ile iletişim kurarak edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapmış ve onlara rehberlik etmiştir. Doğu ve Batı dillerini bilmesi, onun dünya basınını takip etmesini ve Berlin, Bağdat ve Tebriz gibi kültür merkezlerinde dergiler çıkarıp, yayın yapmasını kolaylaştırmıştır.

Anahtar sözcükler: Muhammet Taki Zehtabî, İran Türkleri, Şebüsterli, Kirişçi.

---

[1] Makale, yazarın izniyle *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt**:** 18, Sayı**:** 18, Sayfa**:** 65-95'den alınarak yeniden yayımlanmıştır.

[2] Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; e-post: akafkasyali@hotmail.com; ORCİD: 0000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî and His Works[1]

• **Prof. Dr. Ali KAFKASYALI** [2]

Abstract: Muhammet Taki Zehtabî started his life witnessing the period of 1941-1946, when the forces of invasion, enfranchisement and democratic movements were contending for supremacy and the Turks in Iran had freedom and independence for a short while and had been learning in their native languages and establishing universities; he had seen what brutalities imperialist forces and their local collaborators committed to manipulate the people and distort the national values, and understood their dark plans. With great devotion and determination, he dedicated himself to his people, Iranian Turks. Despite the fact that for most of his life, he was imprisoned, exiled or arrested in the countries where he sought asylum in, he created many great works that benefited the language, literature, history and culture of the Iranian Turks and penned important political and social works. Whether in the field of language and literature or in the field of history, the works published by him are elementary for the Turkish world. Zehtabî's political opinions on peoples that make up the society of Iran, majority of them being about the Turkish people, are very interesting and they have high validity. Zehtabî was a versatile scientist who produced works in many forms and his social activities were also of importance. He reached out to the intellectuals of the Turkish peoples in Iran, such as Kashgais, Khalajs, Turkmens and Shahsavans and cooperated with them on literary and cultural works and guided them.The fact that he spoke Eastern and Western languages allowed him to issue magazines and make publication in cultural centers such as Berlin, Baghdad and Tabriz.

Keywords: Muhammet Taki Zehtabî, Iranian Turks, Şebüsterli, Kirişçi.

---

[1] The article has been republished with the author's permission from *TYB Akademi Journal of Language, Literature and Social Sciences*, Year: 2016, Volume: 18, Issue: 18, pp. 65–95.

[2] Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature; e-mail: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

محمدتقی زهتابی و فعالیت‌های او[۱]

• پروفسور دکتر علی قافقاسیالی[۲]

چکیده: محمدتقی زهتابی در دوره‌ای پا به عرصه زندگی گذاشت که ایران در سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۶ شاهد گسترش جنبش‌های آزادی‌خواهانه و دموکراتیک بود؛ دوره‌ای که ترک‌های ایران، هرچند برای مدتی کوتاه، طعم آزادی و استقلال را چشیدند، به زبان مادری خود تحصیل کردند و دانشگاه تأسیس نمودند. زهتابی هنوز ۲۳ سال بیشتر نداشت که وحشیگری‌های نیروهای امپریالیستی و همکاران داخلی آنان را در جهت تحریف هویت مردم و ارزش‌های ملی آنان مشاهده کرد و به اهداف و برنامه‌های پنهان آنان پی برد. او با فداکاری و اراده‌ای استوار، به نوعی خود را وقف ترک‌های ایران، که خود نیز به آنان تعلق داشت، کرد.

با وجود آنکه تقریباً تمام عمرش در زندان‌ها، تبعید در کشورهای دوردست و تحت نظارت در کشورهایی که به آن‌ها پناه برده بود سپری شد، آثار ارزشمندی در زمینه زبان، ادبیات، تاریخ و فرهنگ ترک‌های ایران پدید آورد و فعالیت‌های مهم سیاسی و اجتماعی انجام داد. آثاری که وی چه در حوزه زبان و ادبیات و چه در زمینه تاریخ منتشر کرده است، از آثار بنیادی برای جهان ترک به شمار می‌روند.

اندیشه‌های سیاسی زهتابی درباره اقوام تشکیل‌دهنده جامعه ایران، به‌ویژه ترک‌ها که اکثریت را تشکیل می‌دهند، بسیار قابل توجه و از اعتبار و اهمیت بالایی برخوردارند. فعالیت‌های اجتماعی زهتابی نیز، به‌عنوان دانشمندی چندوجهی که در حوزه‌های گوناگون فعالیت کرده و آثار متعددی در انواع مختلف پدید آورده است، اهمیت فراوانی دارد. او از قشقایی‌ها و خلج‌ها گرفته تا ترکمن‌ها و شاهسون‌ها، با روشنفکران بسیاری از طوایف ترک ایران ارتباط برقرار کرد، در فعالیت‌های ادبی و فرهنگی با آنان همکاری نمود و راهنمای آنان بود. آشنایی او با زبان‌های شرقی و غربی، امکان پیگیری مطبوعات جهان و انتشار مجلات و فعالیت‌های انتشاراتی در مراکز فرهنگی‌ای چون برلین، بغداد و تبریز را برای وی فراهم ساخت.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، ترک‌های ایران، شبستری، کریشچی.

---

[۱] این مقاله با اجازه نویسنده، از *مجله آکادمی TYB؛ مطالعات زبان، ادبیات و علوم اجتماعی*، سال ۲۰۱۶، جلد ۱۸، شماره ۱۸، صفحات ۶۵–۹۵، برگرفته و بازنشر شده است.

[۲] دانشگاه گیره‌سون، دانشکده علوم و ادبیات، گروه زبان و ادبیات ترکی؛ ایمیل: akafkasyali@hotmail.com؛ اورسید: 000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları

● Prof. Dr. Ali KAFKASYALI

Giriş

Sanayi ve petrolün gündeme geldiği 19. yüzyıl boyunca mezhebî didişmelerin merkezi yapılan İran, büyük güçlerin alenen müdahalesi ile 20. yüzyıl boyunca da ihtilâllerin, isyanların kol gezdiği bir ülke olmuştur. Diğer yandan son bin yıl boyunca kesintisiz Türk hanedanları tarafından yönetilen İran, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yine büyük güçlerin özellikle İngilizlerin marifetiyle son Türk hanedanı Kaçarlar iktidardan uzaklaştırılarak Fars unsurlar yönetime hakim kılınmıştır. Bununla birlikte Farsçanın dışındaki diller yasaklanmış, bilhassa Türkçe eğitim öğretim ve basın yayın yasaklanmıştır. Hâl böyle olunca ülkede hak aramalar, başkaldırılar eksik olmamıştır. Yapılan vaatler tutulmamış, Türk toplumu sürekli oyalanmıştır. Hatta İran Türklerinin bütün değerleri, hatta kendileri görmezden gelinmiş, yok sayılmıştır. Ayrıca İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih, sanat ve kültür değerlerinin ihyası için çalışanlar akla gelmez oyunlarla sürgünlere gönderilmiş, zindanlara mahkûm edilmişlerdir. Binlerce aydın öldürülmüş, sürgün edilmiş ve zindanlarda çürütülmüştür. Bir kısım yazar, şair, ilim adamı, aydın ise kendilerini geri vermeyecek güçlü devletlere sığınmışlardır. Bunlardan biri genç yaşlarında sürgünde olduğu Meşhed'den Sovyetler Birliğine kaçan Muhammet Taki Zehtabî'dir.

Zehtabî, çok zor ve ilgi çekici bir hayat yaşamıştır. Her zaman öncü olmuştur. Bir taraftan önüne çıkan engelleri aşıp kendini yetiştirirken bir taraftan da İran Türklerinin dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi ve sosyal gelecekleri için çok önemli eserler vermiştir.

Kerimî'nin ifadesi ile Muhammet Taki Zehtabî, çağdaş İran Türk edebiyatının sönmez yıldızı, parlayan simasıdır. Türk milletinin başını dünya halkları arasında yücelten, Türk tarihinin karanlık köşelerine ışık saçan, çağdaş Türk şiirinin zirvesinde duran büyük şair, tarihçi ve vatan evladıdır. Türk milleti, böyle bir üstat, gayretli ve âlim oğluna dünya durdukça ve tarih boyunca güvenecektir.[1]

Zehtabî ile ilgili İran'da Muhammet Kerimî Bağban'ın 2007 yılında yayımladığı "Elimizin Nisgin Galağı"[2] adlı çalışması ile 2011 yılında yayımladığı "Élimizin Mubariz Bilgini"[3] adlı kitabının dışında herhangi bir eser yazılmamıştır. Türkiye dâhil diğer ülkelerde ise şu ana kadar herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Bu makale ile İran Türklerinin çok ihmal edilmiş dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi hayatı hakkında birçok temel eser vücuda getirmiş Muhammet Taki Zehtabî ve onun çalışmaları bilim dünyasına sunulmaya çalışılmıştır.

1. Hayatı

Muhammet Taki Zehtabî 22 Mart 1923 (2 Azer 1302) yılında Tebriz yakınlarında bulunan Şebüster'de kirişçilikle uğraşan bir ailede dünyaya gelir. Babası ve annesi dindar insanlardır. O, ablası Sıdıka ile birlikte 6 yaşında Kur'an Mektebine gider. Kur'an okumasını öğrendikten sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna devam eder. Orada Farsça öğrenir. 1931 yılında sekiz yaşına geldiğinde, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim yapan Devlet Medresesine başlar. 1936 yılında mezun olur.[4]

---

[1] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 7.

[2] Mehemmed Rıza Kerimî (1386/2007) Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.).

[3] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011).

[4] Zehtabî bir röportajda okumaya başlamasını şöyle anlatır: "Ben 5-6 yaşında idim. Benden büyük bacım Kur'an Mektebine gidiyordu. Annemden beni de göndermesini ısrarla istedim. Çâresiz kalan annem beni yanına alıp "Haver Hala"nın Kur'an mektebine götürdü. Ona rica etti ki beni de kabul etsin. O da razı oldu. O günden itibaren ben de ablamla birlikte Kur'an Mektebine gittim. Bir kaç ay içerisinde alfabeyi öğrendim. Okumayı öğrendikten sonra evimizde bulunan Türkçe hikâye kitaplarını, Emir Aslan, Şah İsmail, Melik Memmed, Aslı ve Kerem gibi hikâye kitaplarını, okumaya başladım. Ancak sözlerin manalarını çok da iyi anlamıyordum. Kış gelince komşu hanımlar, kızlar gelip bizim eve toplanır beni masanın üstünde oturtup, çırayı önüme koyardılar. Ben de bu hikâyeleri onlara okurdum. Kış geçinceye kadar benim işim bu idi. Sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna gittik. Orada Farsça öğrendik. Daha sonra tahminen 1931 yılında, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim

Zehtabî, kasabasında başka okul olmadığı için tahsilini devam ettiremez. O da kirişçilik ve tarla çayır işleriyle uğraşır. Aynı zamanda amcasının kütüphanesinde bulunan Türkçe kitaplara ilgi duyar. Ana dili Türkçeye büyük merak sarar. Tebriz'de yaşayan akrabalarının teşviki ile amcasının oğlu Gulam Rıza ile birlikte 1938'de Tebriz'e gider. Akrabalarının yardımıyla üç yıllık "Füyûzat Orta Okulu"na kayıt yaptırır. Burada üç yıl okuyarak ortaokul mezunu olur.

1941'de Rus ve İngiliz ordularının İran'ı işgal ettikleri ve Şah Rıza'nın tahttan indirilip oğlu Muhammed Rıza'nın tahta çıkarıldığı günlerde Hacı Mirza Ali Şebüsterî ve Aga İsmail Şemsî ile beraber Tebriz'de İran Türklerinin hakkını ve hukukunu savunmak için ve dili Türkçe olan "Azerbaycan" gazetesini çıkarırlar. Gazetede Farsça makaleler de yayımlanır. Zehtabî hem ilk Farsça şiirlerini bu gazetede yayımlar hem de Türkçe yazmaya başlar. Aynı yıl hem Tebriz'de Dânéşserâ/Öğretmenlik Formasyon Programına devam eder hem de Tebriz Rüştiye Edebî Orta Okulunda öğretmenlik yapar. Yine aynı yıllarda ilmini artırmak için Tebriz'de Hacı Yusuf Şiâr'ın özel okulunda Arapça ve Katolikler Kilisesi'nde de Fransızca dersleri alır.

"Azerbaycan" gazetesi daha 46. sayıda iken Tahran hükûmeti tarafından kapatılır. Zehtabî, Dânéşseradan ayrılıp "Firdevsî Medresesi"nin edebiyat bölümüne devam eder ve burayı 1944 yılında bitirir. Böylece lise mezunu olur. Henüz Tebriz'de üniversite yoktur. Maddi imkânsızlıktan ülkenin yegâne üniversitesi olan Tahran Üniversitesine de gidip okuyamaz.

1945 yılının yazında Türkiye Hükûmeti, İstanbul'da okutmak için 400 öğrenci götürür. Sovyet Azerbaycanı da Bakü'de okutmak için 400 öğrenci alır. Zehtabî de gitmek ister. Ancak Tebriz Maarif İdaresi zorunlu hizmeti olduğundan izin vermez. Aynı yıl Fransa hükûmeti Beyrut'ta okutturmak için yedi genç götürür. Fransızca hocası M. Joséf Gonidér'in anlattığına göre unvanlı ve varlıklı ailelerin çocuklarından ona sıra gelmez.

1944-1945 yıllarında Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. Pişeverî 1945'te "Azerbaycan" gazetesini yeniden yayımlatmaya başlayınca o aynı zamanda "Azerbabacan" gazetesinde de Türkçe makaleler yazar. Ayrıca aynı yıl yine Tebriz'de çıkan "Cavanlar" gazetesinin başına geçer ve burada siyasi yazılar yazar. Bu yazılarla da siyasi hayata katılır. Pişeverî'nin kurduğu Azerbaycan Demokrat Partisine üye olur. Onun başkanlığında yürütülen millî harekete katılır. 21 Azer

yapan Devlet Medresesine başladık. Burada Türkçe konuşmak yasak idi. Türkçe konuşanlara para cezası verirlerdi." (Hebib Dağşeherli, Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât 6, s. 92.)

1324/12 Aralık 1945'te Mir Cafer Pişeverî liderliğinde merkezi Tebriz olan Azerbaycan Muhtar Hükûmeti kurulunca İran'ın Tahran'dan sonra ikinci üniversitesi Tebriz'de açılır. Zehtabî bu üniversitenin "Dil Edebiyat Fakültesi"nin ilk öğrencilerinden biri olur. Hükûmet başkanı Mir Cafer Pişeverî de bu bölümde haftada iki gün ders vermektedir. Zehtabî, aynı zamanda üniversitenin ilk hocalarından biri olan ve "Dünya Edebiyatı" dersini veren Pişeverî'nin de öğrencisi olur.[5]

Bir yıl ancak ayakta kalabilen bu hükûmet, büyük güçlerin desteği ile Şah orduları tarafından 12 Aralık 1946'da yıkılır. Bütün Türkçe eğitim veren kurumlar kapatılır. Türkçe yayınlar toplatılıp yakılır. Tebriz'de kaçıp saklandığı hâlde bu vahşilik karşısında "*Sen O'san Men de Bu'yam*"[6] adlı ünlü şiirini yazıp el altından halka yayar. 1947 yılında Tahran'a kaçar. Burada yakalanıp tutuklanır. Meşhed'e sürgün edilir. Orada mecburi iskâna tabi tutulur ve şeker fabrikasında çalıştırılır. 1948 yılında yüksek tahsil almak için Sovyetler Birliğine kaçar. Rus işbirlikçilerinin ihbarı ile Merv'de yakalanır. Sınır ihlâli kanunun en ağır maddesi ile üç yıl ceza kesilip zindana atılır. Çarcu, Taşkent, Siverdlovski gibi zindanlarda tutulur. Ardından Sibirya'ya çalışma kamplarına gönderilir. İki yıl Tavada Çayı kenarında bulunan Tavda Şehri Çalışma Kampında orman işlerinde çalıştırılır. Oradan Bakü'de bulunan dostu Hamit Mehemmetzâde'ye bir mektupla vaziyetini bildirir. Onun gayreti ve girişimi ile mahkûmiyetten bir yıl önceden bırakılır. O zamanki adı "İstalinabad" olan Düşanbe şehrine gönderilir.

1951- 1952 yıllarında orada siyasi mektepte okuyarak üniversiteye girmek ister. Lakin lise diploması yanında olmadığı için mümkün olmaz. Bir yıl gündüzleri dokuma fabrikasında çalışır, akşamları da gece lisesinin son sınıfına devam ederek lise diploması alır. Bakü Devlet Üniversitesine tahsil talebini bildiren bir mektup gönderir. Olumlu cevap alır. 1954 yılında Bakü'ye döner ve üniversiteye kayıt yaptırır.[7]

---

[5] A. g. e., s. 106.

[6] Bu şiir ekte verilmiştir.

[7] Üstat, bu durumu şöyle anlatır: "Diplomamı alıp Bakü Üniversitesine gönderdim. Bir iki hafta sonra Bakü'den olumlu cevap geldi. Ne zaman istesem sınavsız Bakü Üniversitesine kayıt yaptırabileceğimi yazmışlardı. Bunun üzerine 1954 yılında Bakü'ye döndüm. Bakü'de pek çok dostum vardı. Onlarla görüştüm. Birkaç gün sonra Bakü Üniversitesinin Dil ve Edebiyat Bölümüne kayıt yaptırdım. Okumaya başladım. Çok iyi hatırlıyorum başladıktan bir kaç gün sonra üniversitenin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali, beni makamına çağırdı. O, dünya şöhretli bir kimyacı, ilim adamı idi. O benim notlarıma bakıp 'Bu kadar yüksek notların var, niçin kimya okumak istemiyorsun?', diye sordu. Dedim 'Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır.' Ayağa kalkıp bana doğru geldi. Bana elini uzatıp elimi sıkarak başarılar diledi. O güne kadar ben dört kişilik bir odada kalıyordum Talimat verdi bana tek kişilik bir oda verdiler. Ben beş yıl orada, Muhtar Hüseyinzâde, Şir Aliyev, Ağamali, Yusuf Muallim, Nesir Muallim gibi büyük üstatlardan Ana Dilimiz ve Edebiyatımız hakkında tahsil aldım:" (A. g. e., s. 93.)

Beş yıl Bakü Devlet Üniversitesinin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesinde okur. Aynı zamanda bu üniversitenin Şarkşinaslık Fakültesinde de Arapça dersleri alır. Arap Edebiyatı'ndan "Ebu Nevas'ın Hayatı ve Yaratıcılığı" konusunda doktora çalışmasını tamamlar. Üç yıl sonra "doçent" olur.

Üstat, bu süre içerisinde çok önemli çalışmalar yapar. Fakat Rus yanlısı Azerbaycan Demokrat Partisi ile Tudeh Partisi mensuplarının takip ve baskısı yüzünden, hiçbir eserini yayımlatamaz.

Bakü'de Dr. Haver Aslan ile evlenir. Bu yıllarda Zehtabî, Tudeh Partisinin hainliklerini ortaya çıkarır. Çok büyük tepki alır. 1971 yılında eşini bırakıp Sovyetler Birliğinden ayrılmak mecburiyetinde kalır. Irak'ın Moskova sefiri Şazel Tage'nin yardımı ile Bağdat Üniversitesine gider. Sekiz yıl bu üniversitede çalışır. Burada çok itibar görür. Bir konuşmasında "Ben Irak'ta gördüğüm ilme kıymet vermeyi ve ihtiramı hiç bir yerde görmedim." der. En önemli çalışmalarını burada yapar.

Bağdat Üniversitesinin Şarkşinaslık Fakültesinde "Fars Dilleri" ve "Kadim Türk Dilleri" derslerinin eğitim öğretimi ile uğraşır. İlk olarak Türkçe derslerini programa aldırıp, öğretimini kendisi üstlenir. Hüseyin Ali Mahfuz'un çok yardımını görür. Çok geçmeden "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar.

O, Bağdat'ta çalıştığı yıllarda sık sık Berlin, İstanbul, Hamburg'a giderek hem seminerler verir hem de bazı eserlerini yayımlatır. Ayrıca Almanya'da "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Erk Dergisi 41 sayı; Birlik Dergisi ise 5 sayı yayımlanır. Her iki dergi de 1978-1979 yıllarında Almanya'da basılıp Tebriz'de dağıtılır.[8]

Muhammet Taki Zehtabî'ye nihayet 1978 yılında Bağdat Üniversitesi tarafından "profesörlük" unvanı verilir.

Zehtabî ilk gençlik yıllarında tanıştığı Rus komünizminin ve Mir Cafer Pişeverî'nin de etkisiyle sosyalist düşüncenin savunucusu olmuştur. Pişeverî, 11 yıllık hapis hayatından kurtulduktan sonra nasyonal sosyalist hatta milliyetçi çizgiye geldiği gibi Zehtabî'nin de 30 yıldan fazla içinde yaşadığı komünist sistemi yakından tanıdıktan sonra görüşü ve rejime bakışı tamamen değişmiştir. O bir konuşmasında fikir değişikliğini şöyle anlatmaktadır:

"Irakta kaldığım 8 yıllık süre içerisinde, Türk tarihi, dili, edebiyatı, Türk halkları, yaşadıkları ülkeler ve yerler konusunda, o cümleden İran Türklerinin nüfusu, yerleşim yerleri, tarihi, dili, lehçe ve edebiyatı konularında, komünizmin Sovyetler Birliğinde oluşturduğu sınırlı ve ağır

[8] Bu dergiler Muhammet Kerimî Bağban'ın özel arşivinde mevcuttur.

tasavvurum tamamıyla ortadan kalkıp, onların yerini ilmî hakikatler aldı. Diğer taraftan Divânü Lûgât-it Türk, Kutadgu Bilig eserlerini ve Orhun Yenisey abideleri hakkında yazılan eserleri okuma ve inceleme imkânı buldum. Bunların sayesinde Türk Dilinin eskiliğini, kudretini, lehçelerini yakından tanıdım. Bu alandaki sınırlı bilgim, zenginleşti, düşüncem tekmilleşti."[9]

İran'da Humeyni yönetimi iktidara gelince vatana dönmek ister. Yeni hükûmete mektup gönderir. Mehdi Bazargân'dan olumlu cevap alır. 1979'da 42 yıl sonra Tebriz'e döner. Tebriz Üniversitesinde Arapça ve Türk Dili dersleri vermeye başlar.[10] Ne yazık ki henüz yurdunun havasını ve suyunu doya doya soluyup içemeden 1983 yılında Tudeh Partisinin "marifeti" ile Türkçülük yaptığı suçlamasıyla tutuklanır.[11] Dört yıl hapiste kalır. 1987 yılında çıkar. Hiçbir hak iddia edemediği gibi hiçbir üniversitede de görev verilmez. Mecburen Şebüster'deki evine çekilir. Kendi imkânları ile araştırma yapıp yazmaya devam eder. İran Türklerinin, aynı zamanda umum Türk dili, kültürü, edebiyatı ve folkloru üzerine çok önemli kitaplar yayımlar. Dünya ilim adamlarınca büyük ilgiyle karşılanan "İran Türklerinin Eski Tarihi"[12] adlı iki ciltlik kitabını yazar. Kitabın birinci cildi 1378 (1998) yılında yayımlanır. Büyük boy 880 sayfalık bu eserin yayımlanması büyük ilgi uyandırır.

Zehtabî, sadece kendisi çalışmakla, yazıp yayımlamakla kalmaz, İran Türklerinin büyük önder ilim adamlarından Prof. Dr. Cevat Heyet'i de yanına alarak birlikte ülkenin en uzak diyarlarına kadar gidip buralardaki kalem erbapları ile görüşüp onları da bu yolda işe koymuşlardır. Büyük bir aydın grubu bir araya gelerek cumhurbaşkanı seçilen Muhammet Hatemî'ye, İran'da ekseriyeti teşkil eden Türklerin ana dili Türkçenin serbest bırakılması, onlara Türkçe eğitim öğretim yapma imkânı verilmesi konusunda istek ve itirazlarını bildiren bir mektup gönderirler. Cevap verilmez. Bu arada hem Berlin'de yayımlanan eserlerinin takibini yapmak hem de konferans vermek için Almanya'ya gider. Ne talihsizlik ki Almanya'dan Şebüster'e döndüğü gecenin sabahı, evinde çalışma masasının başında ölü bulunur. 3 Azer 1378 (Aralık 1998).[13]

[9] M. Kerimî Bağban, Özel musahabe, özel arşivi.
[10] M. Şebüsteri (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376 (1997), s. 3.
[11] Zehtabî, 24. 09.1997 günü yaptığı bir sohbette bu olayı şöyle anlatır: "20 ay Tebriz Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra, işime son verdiler. Çocukların yanına gitmeyi düşünüyordum ki hükûmet beni zindana attı. Akıla gelmez işkencelerle beni 4 yıl - Hoy, Tebriz ve Tahran'ın muhtelif zindanlarında tuttular. Zindanda tutulmamın sebebini öğrenemedim. Dört yıl sonra serbest bıraktılar. Dediler ki pervendeni (dosyanı) mahkemeye vereceğiz. Bu güne kadar dosyam mahkemeye verilmemiştir.
[12] Muhammet Takî Zehtabî, İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Eḫter, Tebriz-1379 (1999).
[13] Ş. Tağiyeva, E. Rehimli, S. Bayramzade, Güney Azerbaycan, Orḫan Yay., Bakı-2000, s. 364.

Yazık! Yazıklar ki, Türk dünyası, dört dilde eser verebilen bir büyük ilim adamını kaybeder.[14]

Ölümü üzerindeki esrarengiz perde henüz kalkmamıştır. Bazı çevreler onun yayımladığı "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı kitap ve Hatemî'ye yazdığı mektup yüzünden" aşırı "Fars milliyetçisi" örgütler tarafından öldürüldüğünü, bazı çevreler ise aşırı yorgunluk sebebiyle kalp krizi geçirerek öldüğünü ileri sürmektedirler.[15]

Onlarca kıymetli eserin müellifi, özellikle "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı büyük eseri henüz yayımlanmışken Muhammet Taki Zehtabî'nin ölmesi ilim adamlarını çok üzmüştür. Zehtabî'nin tam konuşulacağı ve konuşacağı zaman yeni gelmişti. Kara talih çok kötü zamanda yakaladı. Fuzûlî'nin dediği gibi devranın bîsükûn, talihin zebun, derdin çok, dermanın yok, dostun bîperva, feleğin bîrahm olduğu bir dönemde mücadele meydanını terk eder.

Muhammet Kerimî Bağban'ın anlatımı ile Üstat, çok çalışkan, mütevazı, umut bahşeden, gençleri geleceğe hazırlayan, derin ilme sahip, çok dil bilen, sağlam bedenli, güler yüzlü, ancak çabuk kırılan, kötü davranışlı insanlara fazla tahammül edemeyen bir insandı.

Üstadın, dostu Ali Ağa Vahid'in arkasından yazdığı manzumenin şu bendi kendisinin gidişini de ne kadar iyi anlatmaktadır:

"Yazmıram mersiye, çün hâcet yoḫ;
Yazıram sadece gördüklerimi.
Bir de ki mersiyeler
Yazılar daim hayattan köçene,
Sene amma ne gerek,
Yeniden çünki doğuldun anadan
Ölmek ile."[16]

2. Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, Namık Kemal, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü gibi çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamıdır. O, bir ömür yazmış yayımlamıştır. Eserlerinin büyük bir bölümünü şer güçlerin husumetinden korunmak için "Şebüsterli", "M. Şebüsterli", "Kirişçi", "M. Kirişçi" gibi müstear adlarla yazmıştır. Azerbaycan'da, Irak'ta, İran'da, Berlin'de yüzlerce makalesi, hikâyesi, şiiri yayımlanmıştır. Onun

[14] Ali Kafkasyalı, "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler, Palandöken Gazetesi, Erzurum, 10.04.2000, s. 6.
[15] A. g. e., s. 6.
[16] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşri Ehter, Tebriz, 1380, s. 113.

çalışmaları ne tamamen araştırılmış ne de bir araya getirilebilmiştir. Elde mevcut bulunan eserler onun çalışmalarının çok az bir kısmıdır.

Son yıllarda sevindirici bir çalışma başlatılmıştır. "Dr. Zehtabî Eserlerinin Neşir Evi" unvanlı bir dernek kurulmuş ve adından da anlaşıldığı gibi üstadın eserlerini derleyip yayımlama işini üstlenmiştir. Resmiyet kazanması beklenmektedir.

Muhammet Taki Zehtabî'nin eserlerini dört grupta toplayabiliriz: (1) Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar, (2) Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar, (3) Türk Tarihi Alanında Yaptığı Çalışmalar ve (4) Siyasi ve Sosyal Konularda Yaptığı Çalışmalar:

2.1. Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî'nin en çok ehemmiyet verdiği konuların başında "Türk Dili" konusu gelmektedir. O, ana dilini öğrenmek için mücadeleye başladığı yıllardan itibaren büyük bir şuurluluk örneği göstererek Türk dilini öğrenmeye ve onun öğretilmesine çok büyük emek ve gayret sarf etmiştir. Mahalle mektebinde henüz okumayı öğrenmişken gece evlerine toplanan gelinlere kızlara gaz lambası altında hikâye okuduğu yıllardan ölünceye kadar ana dili Türkçeyi incelemeye ve eğitimini yapmaya çalışmıştır.

O, yukarıda hayatını anlatırken işaret ettiğimiz şekilde çocukluk yıllarında okumaya, yazmaya çok hevesli biridir. Orta öğrenimde iken aldığı zorunlu tahsilin de yönlendirmesiyle şiirlerini Farsça yazar. İlk yayımlanan şiirleri de Farsçadır. Ancak 1946 yılında "Azerbaycan Demokratik Hükûmeti"nin Pehlevî yönetimi ve onu destekleyen Amerika ve Avrupalı güçler tarafından yıkılması olayı onun Türkçe eserler vermeye, Türkçe şiirler yazmaya başlamasının miladı olmuştur. İşgal güçlerinin 1946 (22 Azer 1325) yılında Tebriz'i işgal ettikten sonra bir taraftan katliam yapıp şehri yağmalarken bir taraftan da ne kadar Türkçe yayın varsa toplatıp "Sahad Gabağı" denilen meydanda yaktırmaları Zehtabî'yi derinden etkilemiştir. Türkçe kitapların kütüphanelerden, okuma salonlarından hatta köşe bucak aranıp evlerden toplanması ve yaktırılması ona durumun vahametini göstermiştir. Bu olaya şahit olan 23 yaşındaki Zehtabî, o günden itibaren Fars şiiri ile arasına mesafe koymuş, kendi ana dili Türkçe ile yazmaya karar vermiştir. Bir taraftan kendisini yetiştirirken bir taraftan da halkını bu konuda şuurlandırmaya çalışmıştır. İlk olarak "Sen O'san, Men de Bu'yam" (Sen Sensin Ben de Benim) şiirini yazmıştır. O bu şiiri ile halkına, Fars olmadıklarını ve Farsçanın onların ana dili olmadığını örneklerle anlatıp büyük bir millete mensup olduklarını ve kendi millî dillerinin olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte Farslarla ve diğer halklarla arkadaş, dost olabileceklerini, birlikte iş yapıp yol yürüyebileceklerini, kader ortaklığı yapabileceklerini ifade etmektedir. Ayrıca Fars yönetimini uyarır: Önce "başka rüzgârların" tesiri

ile akmaması gerektiğini, ikinci olarak da: halkıma hor bakmaman lazım, der. Arkasından olabilecekleri de söyler. Eğer bunu zorla yapmaya kalkarsan, milletimi zelil edersen gün gelir, devran döner iktidarı ve ülkeyi terk etmeye mecbur kalırsın, der.

Zehtabî, halkının varlığını korumasının ve geliştirmesinin ve milletler sahnesine çıkmasının yegâne yolunun millî kimliğinin asli unsuru olan ana dili Türkçe sayesinde olacağını tâ gençliğe adım attığı yıllarda bilmiştir. Bunun işaretini Tebriz'de yayımlanan dergilere Türkçe yazmasından, Tebriz'de ilk olarak açılan üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt yaptırmasından, Sibirya'da, Düşanbe'de sürgünde iken Bakü Devlet Üniversitesine yazdığı mektuplardan ve en belirgin işaretini ise Bakü Üniversitesinin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali'nin makamına kabul edip "Bu kadar yüksek notların var niçin kimya okumak istemiyorsun?" diye sorduğunda "Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır." sözlerinde açıkça görüyoruz.

Zehtabî, Bakü'de rahat ortam bulamadığından, başka bir ifade ile komünist idareler tarafından yeteri imkân verilmediğinden Bağdat'a gidip, Bağdat Üniversitesinde Türkçe Bölümü açıp Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başlamasıyla Türk Dili çalışmalarına daha da hız vermiştir.[17] Bir taraftan Bağdat'taki Türkmen gençlerinin Türkçe öğrenmelerine çalışırken bir taraftan da Almanya'da yaşayan İran vatandaşı Türklerin Türkçe öğrenmeleri için gayret sarf eder. Hatıralarında bu konuyu şöyle anlatır: "Bağdat'ta iken bir defasında Berlin'e gelmiştim. Orada pek çok Azerbaycanlı genç bana müracaat ederek dediler ki, biz ana dilimizi öğrenmek istiyoruz, ancak kitabımız yoktur. Ben Bağdat'tan döndükten sonra onlar için 'İran Türkçesinin Sarfı' adında bir kitap yazdım. Onu Berlin'e gönderdim. Orada yayımlandı."[18]

Muhammet Taki Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı belli başlı çalışmalar:

[17] Bu olayı şöyle anlatır: "Birkaç ay çalıştıktan sonra gördüm ki, Şark Dilleri Bölümünde Farsça, Arapça, hatta Peştu dilinde tedris yapıldığı hâlde Türk Dili öğrenimi yapılmamaktadır. Bunu yönetimde bulunan Hüseyin Ali Mahfuz'a söylediğimde, muallim bulamadıklarından dolayı açamadıklarını söyledi. Muallim var, işte ben dedim. Böyle deyince Mahfuz dedi ki, git öğrencilerle konuş, kim Türkçe tahsil almak istiyorsa getir, dedi. Gittim öğrencilerle görüştüm. Kerkük Türklerinden dört erkek öğrenci ve üç kız öğrenci memnuniyetle kabul ettiler. Böylece Türk Dili derslerini başlattık." (H. Dağşeherli, s. 94.)

[18] A. g. e., s. 93.

2.1.1. İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı[19]

Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarının başında "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eseri gelmektedir. Bu eserde Azerbaycan ve Çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan Önceki Kısa Tarihi, dili, eski Türk edebiyatı, Türk halkbilimi ve eski Türk şiirinin formaları ele alınıp incelenmiştir. Eser Arap alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır.

2.1.2. İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları[20]

Zehtabî'nin Türk Dili üzerine yaptığı çalışmalardan ikincisi altmış sayfalık bu çalışmada Çağdaş Azerî Türkçesinin ses, hece, ahenk, vurgu hususları incelenmiştir.

2.1.3. Muasır Edebî Azerî Dili[21]

Bu eser Zehtabî'nin 25 yıldan fazla Türkçe eğitim öğretim tecrübesinin ürünüdür. İlk olarak 1976 yılında Bağdat'ta üniversite öğrencilerine Türkçe öğretmek için hazırlamış ve yayımlamıştır. İran İslâm İnkılâbı'nı müteakip İran'a döndükten sonra bu esere çok ihtiyaç olduğunu görür ve "Ana Dilimizi Öğrenmek" ve "Zeban-e Edebî Muasır Azerî" adlı kitapları yayımlar. 1989 yılında Tebriz radyosunda çalışanlar için Türkçe öğrenim verme görevini üstlenir. Neticede bütün bu çalışmaları bir araya getirerek bu eseri meydana getirir. 1989 yılında Tebriz'de yayımlar.

Eserde İran Türkçesinin en basit kurallarından en karmaşık meselelerine kadar bütün özelliklerini ele almıştır. Eserin ana maksadı Türkçenin bilimsel olarak öğretilmesidir.

2.1.4. İlmü'l-Meânî (Leksikoloji/Anlambilimi)[22]

Farsça yazdığı ve Tebriz'de yayımladığı bu eserinde üstat büyük bir maharetle İran ediplerinin eserlerini esas alarak İran Türkçesini anlambilimi yönünden değerlendirmiştir. Zehtabî, bu sahada da iddialı ve çok önemli bir eser meydana getirmiştir. O yaptığı analitik yorumlarla, çağdaş İran Türkçesi kelime ve kelime gruplarının anlam genişliğini ve derinliğini göstererek İran Türkçesinin güzelliklerini ve özelliklerini göstermiştir. Leksikoloji sahasında örnek bir eser oluşturmuştur.

---

[19] Muhammet Takî Zehtabî, İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı, Ahter, Tebriz, 1380/2001.

[20] Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1381/2002.

[21] Muhammet Takî Zehtabî, Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz, 1378/1999.

[22] Muhammet Takî Zehtabî, İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz, 1371/1992.

2.1.5. Azerbaycan'ın Yér Adları[23]

2.1.6. Azerbaycan Dilinin Nehvî[24]

2.1.7. Ana Dilimizi Néce Yazaġ[25]

2.1.8. Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?)[26] Üstat, bu çalışmayı Bağdat'ta yapmıştır. Yayıma hazırdır, ancak henüz yayımlanmamıştır.

2.1.9. El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça)[27]

Üstat, bu eserde Farsçanın gramerini Arapça yazmıştır. Bu eser de dil sahasında yapılmış çok önemli bir çalışmadır.

2.1.10. Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi)[28]

Zehtabî'nin doktora çalışmasıdır. Uzun soluklu çok büyük bir çalışmadır. Muhammet Kerimî Bağban'ın verdiği bilgiye göre Zehtabî'nin doktora tezi olan bu eser kız kardeşinin oğlundadır. Henüz yayımlanmamıştır.

Bunlardan başka çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan ancak henüz bir araya getirilemeyen pek çok makalesi vardır.

2.2. Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî, dil ve edebiyat çalışmalarını iç içe birlikte yürütmüştür. Yukarıda bahsini ettiğimiz "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eserinde görüldüğü gibi dil meselesi ile edebiyat meselesini iç içe işlemiştir. Bu sebepten onun eserlerini kesin çizgi ile ayırmak pek mümkün değildir. Onun edebiyat sahasına dâhil edeceğimiz eserleri şunlardır:

2.2.1. Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki[29]

Bu çalışmaya Bakü'de başlamıştır. Çok uzun soluklu bir çalışma olmuştur. Otuz yıl bu çalışma onun fikrinden, gözünden ve kaleminden uzak kalmamıştır. Bakü Devlet Üniversitesinde hocaların ekseriyetinin "Aruzun Türk edebiyatına dışarıdan geldiğini, Türk edebiyatına yabancı bir unsur olduğunu" yinelemeleri onu bu konuda araştırmaya sevk

---

[23] Muhammet Takî Zehtabî, Azerbaycan'ın Yér Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz, (yty).

[24] Muhammet Takî Zehtabî, "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz, 1375/1996.

[25] Muhammet Takî Zehtabî, Ana Dilimizi Néce Yazaġ, Yaran, Tebriz, 1375/1996.

[26] Muhammet Takî Zehtabî, Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?), (yty).

[27] Muhammet Takî Zehtabî, El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), Yayınevi Belli Değil, Bağdat, (yty).

[28] Muhammet Takî Zehtabî, Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

[29] Muhammet Takî Zehtabî, Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Guneyli, Tehran, 1394/2015.

etmiştir. Aruzun eğer Türk edebiyatı ile ilgisi olmasaydı, Türk edebiyatı bu vezne bu derece hüsnü kabul gösterip onu bu derece benimsemezdi, düşüncesi ile çok derin araştırmalar yapmıştır. Türk edebiyatının esasını oluşturan halk edebiyatından yola çıkarak aruzun köklerini Türk edebiyatında araştırmıştır. Bu hususta da önemli tespitler yapıp, önemli veriler elde etmiştir. Üstat belli başlı halk edebiyatı unsurlarını, Dede Korkut Hikâyelerini, Köroğlu destanlarını inceler; bazı Türk halklarının Yakut, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Kırım Türklerinin halk edebiyatı ürünlerini değerlendirir. Bunca yıllık araştırma, inceleme ve değerlendirmeden sonra üstat şu kanaate varır ki "Aruz Türk edebiyatına yabancı değil, aruz Türk edebiyatındandır." O, aruzun Türk edebiyatında da olduğuna inanmaktadır. Özellikle İslâm'dan önceki halk bilimi ürünlerinde aruz olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre aruz Türk ve Fars edebiyatında da mevcut olmuştur ancak bunu Araplar sistemleştirmişlerdir. Ayrıca aruz Arap, Türk ve Fars edebiyatlarında farklılık göstermektedir. Bu durum da onun fikrini güçlendirmektedir. 600 sayfalık bu ilgi çekici, hacimli ve büyük çalışma onun Türk edebiyatı sahasında yaptığı bilimsel çalışmaların başında gelmektedir.

2.2.2. Hikâyeleri

Zehtabî, hikâye türünde de önemli çalışmalar yapmıştır. Zehtabî'nin en önemli hikâyelerinden biri "Goy Olsun On"[30] adlı hikâyesidir. O, bazı hikâye ve hatıralarını bir araya getirerek "Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler", adı altında ve " M. Mişovlu" müstear adıyla" ilk olarak 1372/1993 yılında Tebriz'de yayımlamıştır. Daha sonra gerçek adıyla çeşitli baskıları yapılmıştır.

Yazar, hikâyelerinin konularını tamamen gerçek hayattan almıştır. Hikâyelerinin önemli bölümünün konusunu ülkesinden uzak kaldığı zamanlarda başından geçen veya izleyip gözlediği olaylar oluşturmaktadır. Özellikle solcu kesimden gördüğü hıyanetleri ön plâna çıkarmıştır.

2.2.3. Şiir Dünyası

Bir toplumda türkünün ve şiirin bolluğu o toplumda hürriyetin ve demokrasinin layığınca olmadığını ve "anlayan", "yanan" kimselerin çok olduğunu gösterir. Kafkasya ve İran coğrafyasında şair ve şiirin çokluğu bu yüzdendir.

Zehtabî düşüncelerini, maksadını ve ülküsünü sunmak ve savunmak için şiirin engin ifade gücünden de faydalanmaya çalışmıştır. Diğer edebî

[30] Bu kitap "M. Mişovlu" müstear adıyla ve şu künye ile yayımlanmıştır: M. Mişovlu (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler, İntişarâtı Éldâr, 1372/1993, Tebriz. İkinci baskısı ise Muhammet Takî Zehtabî (1376 /1997), Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

türlerle anlatamadığı fikirlerini, şiirin esnek, değişmeceli, yarı kapalı, ucu açık ve okuyucuya düşünce üretme imkânı veren özelliklerinden istifade ederek anlatmıştır. Şiir, Zehtabî için mücadele vasıtasıdır. Milleti uyandırma, düşündürme, harekete geçirme aracıdır. Şiir, onun için dil birliğini, gönül birliğini, düşünce birliğini, iş birliğini oluşturma yoludur.

Zehtabî'nin, eserlerinde dinî ve mezhebî telkin yoktur. O, dinî değerleri insanların kendi viçdanlarına havale etmiştir. O, dil meselesini, tarih meselesini, sanat ve kültürel değerleri, millî hassasiyetleri, hamaset ve şecaat meziyetlerini ülküsüne ulaşmada vasıta yapmıştır. Ancak o, dinî değerleri siyasi ve sosyal maksadı için vasıta yapma teşebbüsünde bulunmamıştır.

Şiirlerini Farsça ve Türkçe olarak iki dilde yazmıştır.

Şiir kitaplarının bazıları şunlardır:

2.2.3.1. Pervanenin Sergüzeşti[31]

Muhammet Taki Zehtabî, bu eserini önce Bağdat'ta daha sonra da Tebriz'de "M. Şebüsterli" imzaları ile yayımlamıştır. Eserde yer alan şiirlerin elbette ki tamamı iyidir ve anlamlıdır. Ancak kitaba adını veren "Pervanenin Sergüzeşti" (Kelebeğin Başından Geçenler) adlı şiirde kelebeğin ağzından Güney Azerbaycan'dan Kuzey Azerbaycan'a kaçan İran Türklerinin yaşadıkları zorluklar, karşılaştıkları kötü muameleler tasvir edilmektedir. Bu şiirde bir anlamda başından geçenleri anlatmaktadır. Diğer yandan kitapta yer alan "Kiçik Gardéşime Mektub" adlı şiir de yine kendisiyle ilgilidir. Bu şiirde de şair Sürgünde kaldığı ve mecburi ikamete tabi tutulduğu yıllarda, memleketinde kalan küçük kardeşine yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Bir nevi küçük kardeşi ile hasbihâl etmektedir.

Kitapta "Sağ Ol Bağdat", "Sen O'san Men De Bu'yam", "Bağlı Kapılar", "Bir Dilek", "Bir Daha", "Rahşendenin Arzusu", "Gurbettekiler", "Tufan Kopacak Tufan", "Sehend'den...", "Susanmaz Élim", "Él Gılıncı", "Yurdumun Gıblesi", "Seadet Vetendedir" ve "Néçe Balaca Şérler" ile "Kiçik Gardéşime Mektub", Pervanenin Sergüzeşti", "Yuḫu" adlı manzumeler ve de "Gazeller" yer almaktadır.

2.2.3.2. Bez Galası'nda

İlk olarak Berlin'de yayımlanan bu eserde İran Türklüğünün içinde bulunduğu tutsaklık durumu işlenmektedir. Bez Galası deyimi ile İran Türklerinin millî kahramanları olan Babak'e ve onun bağımsızlık mücadelesini başlattığı Babek Kalesi'ne işaret edilmektedir. İran

[31] Muhammet Takî Zehtabî, Pervanenin Sergüzeşti - Sahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz, 1357/1980.

Türklerinin yeni bir Babek'e ihtiyacının olduğunu, isyansız özgürlüğe ulaşılamayacağını, "*Efsanedi şemşire dayanmazsa azadlık.*" manzumesi ile kılıçtan kuvvet almayan özgürlük efsanedir demektedir. Özgürlük, canla, kılıçla, kanla elde edilir, diye belirtmektedir.

Bu manzume "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde de yer almaktadır.

2.2.3.3. Şahin Zencirde

Şair, İran Türklüğünü zincire vurulmuş şahine benzetmektedir. Şiirin tamamında halkına hitap ederek büyük güçlerin ve yerli işbirlikçilerinin vurduğu zinciri mutlaka kırması, hürriyetine kavuşması gerektiğini vurgulamaktadır. İran Türklüğünün kendisini zincire vuran ve esaret altında tutan güçlerin vaatlerine aldanmamasını, kendine gelip, özgürlüğüne kavuşmasını, milletler sahnesinde özgün yerini almasını istemektedir. Diğer yandan İran Türklüğünün bağımlı kalmasına, esaret altında yaşamasına, insani haklarından mahrum bırakılmasına göz yuman milletleri de kınamaktadır. Bütün bu ikaz ve öğütlerle birlikte geleceğe büyük bir ümitle bakmaktadır. İran Türklüğü kendisine vurulan zinciri kıracaktır, kırmalıdır demektedir.

Bu manzume de "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde yer almaktadır.

2.2.3.4. Bağban Éloğlu[32]

Bu eseri de ilk olarak Bağdat'ta yayımlamıştır. Zehtabî'nin uzun manzumelerinden biridir. 1908 Meşrutiyet İnkılâbında Settar Han ve Bağır Han'dan sonra üçüncü önemli kahraman olan Hüseyin Han Bağban'ın mücadelesini konu almıştır. Manzumenin girişinden anlaşıldığına göre Zehtabî, bu manzumede Hüseyin Bağban Hanın şahsında numune bir millî mücadele kahramanının vasıflarını ve ondan beklenenleri resmetmektedir.

2.2.3.5 Çerik Hamasesi[33]

Zehtabî, İstanbul'da yayımlanan bu manzumesinde 1975 (17 Merdad 1354) yılında Şah Rejimine karşı mücadele başlatan ve şehit olan Şebüsterli Cihanbahş adlı yiğidin mücadelesini ve kahramanlığını konu almıştır. Hemşehrisi olan Cihanbahş'ın şahsında kendi arzularını ifade etmiş ve gençlere örnek göstermiştir. İlk baskısı henüz bulunamamıştır. Tebriz baskısının künyesini verebildik.

[32] Muhammet Takî Zehtabî, Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376/1997.

[33] Muhammet Takî Zehtabî, Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz, 1364/1985.

2.2.3.6. Beẖti Yatmış

Bağdat'ta yayımlanan Bahtı Yatmış manzumesi de şairin mücadele azim ve gayretini yansıtmaktadır. Bu manzumede de şair halkının dolayısıyla insanların özgür yaşama emel ve arzusunu dile getirmektedir. Bu manzumenin de ilk baskısını temin edemedik.

2.2.3.7. Gaşgayî Yaylağa Köçür[34]

Zehtabî, İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve son elli yıla kadar tamamı günümüzde ise az bir kısmı göçebe hayatı yaşayan Kaşkay Türklerinin hayat hikâyelerini ve onların kahramanlıklarını, fedakârlıklarını ve gayretlerini mevzu etmiştir.

2.2.3.8. H̱este Nesim (Farsça Şiirler)[35]

Bağdat'ta yayımlandığı bilinmekle birlikte ilk baskısı temin edilememiştir. Tebriz'de de henüz yayımlanmamıştır. Ancak öğrendiğimize göre yayıma hazır durumdadır. Yakın zamanda İran'da yayımlanacaktır.

2.2.3.9. Sara ve Mehemmed (Oyun)[36]

2.3. Tarih Alanında Yaptığı Çalışmalar

Muhammet Taki Zehtabî'nin çok güçlü olduğu bir yanı, hatta en güçlü yanı tarihçiliğidir. "Genel Türk Tarihi" alanında büyük araştırmalar yapan Zehtabî, "İran Türklerinin Tarihi" sahasında yaptığı çalışmalarla dünya tarihçileri arasında ilk sıralarda bulunmaktadır. Büyük güçlerin İran Türklerini görmezden gelme siyasetlerini aşmayı başarıp, İran Türklerinin ülke nüfusunun ekseriyetini teşkil ettiğini ve ülkenin en kadim sakinleri olduğunu, büyük medeniyetler oluşturduğunu dünyaya göstermiştir. Tarih alanında yaptığı çalışmalardan sadece "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı iki ciltlik eseri onu sahasında ilk sıralara taşımaya yetmiştir.

2.3.1. "İran Türklerinin Eski Tarihi I"[37] Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 4+880 sayfadır. En kadim devirden İskender'e kadar olan İran Türklerinin tarihi ele alınmıştır.

---

[34] Muhammet Takî Zehtabî, Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan, 1378/1999.

[35] Muhammet Takî Zehtabî, Heste Nesim (Farsça Şiirler), Bağdat (yty).

[36] Muhammet Takî Zehtabî, Sara ve Mehmemed (Oyun), Ahter, 1389 /2010, Tebriz, 1376/1997.

[37] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Tebriz, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1377/1998.

2.3.2. "İran Türklerinin Eski Tarihi II"[38] de Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 5+697 sayfadır. Bu ciltte İskender devrinden İslâm'a kadar olan İran Türklerinin tarihi incelenmiştir.

Başta Türk aydınları olmak üzere her bir aydının özellikle tarihçilerin mutlaka okuması gereken büyük bir eserdir. Büyük güçlerin İran Türklerinin tarihini nasıl görmezden geldiklerini, nasıl çarpıttıklarını, nasıl itibari tarih oluşturduklarını, yüz yıllardan beridir tarihe nasıl yalan söylettiklerini göreceklerdir.

2.3.3. "İslâma Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı"[39], "Neşri Ehter" tarafından 1380/2001 yılında Tebriz'de yayımlanan orta boy 176 sayfa olan kitapta; Azerbaycan ve çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan önceki tarihi, dili ve edebiyatı incelenmiştir. Mannalar, Medler, Partlar (Eşkaniler) üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise İslâm öncesi Türk şiirinin formlarına yer verilmiştir. Bunun için de bu eseri hem edebî eserler içerisinde hem de tarihî eserler arasında göstermek zorunda kalınmıştır.

2.3.4. "Külliyât-ı Eliağa Vahid"[40]

Bu eser redaktör Behruz İmanî'nin ön sözde yazdığı gibi iki yönden çok ehemmiyetlidir. Üstat Zehtabî, Eliağa Vahid ile Bakü'de uzun süre birlikte olmuş, şiirlerini bizzat Vahid'in kendisinden temin etmiştir. İkincisi ise Zehtabî bazı şiirlerle ilgili dipnotlarda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Eliağa Vahid ile ilgili temel bir eserdir.

2.3.5. "Eliağa Vahid'den Hatirelerim"[41]

Biyografiler ve hatıralar tarihe ışık tutan türlerdir. Zehtabî'nin hatıra türünde yazdığı "Eliağa Vahid'den Hatirelerim" adlı eseri bu anlamda zamanın tarihine yüksek seviyede ışık tutan eserdir. Bizzat idrak ettiği hadiseleri kaleme almıştır. Zehtabî'nin bu eserdeki üslubu da tarihî anlatıma yakın üsluptur. Başka bir sözle o, hatıralarını o kadar realist bir üslupla yazmıştır ki onun bu eserlerini tarihten uzak düşünmek mümkün değildir. "Eliağa Vahid'den Hatirelerim" adlı eserde üstat, Kafkasların en ünlü gazel şairlerinden olan Aliağa Vahid ve dönemini anlatmaktadır.

---

[38] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.
[39] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/20003.
[40] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), Külliyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1384/2005.
[41] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Tebriz, Neşr-i Ehter, 1380/2001.

Üstadın yukarıda edebiyat bölümünde ele aldığımız Bağban Éloğlu ve Çerik Hamasesi adlı manzum destanlarını da bu bölüm ilave edebiliriz. Ancak tür ve üslup olarak edebiyat çalışmaları içerisinde yer alması daha doğru olur.

2.3.6. "Tilim Han - Hayatı ve Yaratıcılığı"[42]

Zehtabî, bu eseri ünlü araştırmacı Ali Kemalî ile birlikte hazırlamıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Zehtabî'nin yazdığı birinci bölümde 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Save Türklerinden büyük şair Tilim Han'ın hayatı esasında İran'ın merkezî eyaletleri olan Hemedan, Save, Zerend, Esedâbâd, ve bütün bu bölgede yerleşik bulunan Türklerin altı bin yıllık tarihlerinin hülasası yapılmıştır. Ali Kemalî'nin yazdığı ikinci bölümde ise Tilim Han'ın hayatı, eserleri ve sanatı ele alınmıştır. Eserde Zehtabî'nin tarihçiliğinin, Kemalî'nin de edebiyatçılığının gücünü ve kudretini görmek mümkündür.

2.4. Siyasi Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, bütün ömrünü İran Türklerinin istikbali ve istiklâli için adamıştır. O, bir halkın hür ve bağımsız olabilmesi için diline, tarihine, kültürel değerlerine sahip olması; siyasi ve sosyal mücadele ile dünya siyaset sahnesinde lâyık olduğu yeri alması gerektiğini çok iyi biliyordu. Bunun için de o, bir taraftan İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih ve kültürel değerleri ile ilgili çalışmalarını devam ettirirken bir taraftan da onların hürriyet ve bağımsızlıkları için mücadele etmiştir. Dil, edebiyat, tarih ve kültürel gelişmişliğin ve birlikteliğin siyasi ve sosyal birliktelikle taçlandırılmadan netice alınamayacağını savunmuştur.

Zehtabî, siyasi ve sosyal alandaki mücadelesini "Navid-e Azerbaycan" dergisinde "Dafie Siyaseti, Cazibe Siyaseti Olmalıdır" ana başlığı altında seri olarak yayımladığı 12 makalede ortaya koymuştur. Bu makalelerde genç yazarlara, şairlere ve siyaset adamlarına yol göstermiştir. İster yazar olsun, ister şair olsun isterse de siyaset adamı olsunlar ilk önce sade, berrak ve dürüst bir hayat tarzını benimsemeleri, haksızlık, yolsuzluk ve şaibelerden uzak olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Halkın geleceğini şekillendirme gayretinde olan kimselerin halkla beraber ve millî vasıflı kimseler olmalarının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Bu yazı dizisi henüz kitap olarak yayımlanmamıştır.

---

[42] Dr. M. T. Zehtabî - Dr. Ali Kemalî, Tilim Han (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.

Zehtabî'nin siyasi alanda yaptığı önemli bir çalışma da "Cinayet-i 2500 Saleh Şahân" (Şahların 2500 yıllık Cinayetleri) ana başlığı altına yayımlanan yazı dizisidir. Henüz kitap hâlinde yayımlanmamış olan bu çalışmada İran şahlarının, "Kuruşlar"dan bu yana, en kadim tarihten beri yaptıkları cinayetleri ortaya koymaktadır. Her bir cinayet anlatılırken onların maksatları, sonuçları ve arka plânları da gözler önüne serilmektedir. Bu makaleler İran Tarihinin karanlık yanlarını aydınlatması bakımından çok büyük önem arz etmektedir.

3. Düşünceleri:

Zehtabî, hemen her konuda olduğu gibi siyasi ve sosyal meselelerde de çok akılcı düşünen bir aydındır. O, özellikle İran Türkleri meselesini hamasetten ve ütopik düşüncelerden uzak, realist bakış açısıyla değerlendirmektedir.

3.1. İran Türkleri Hakkındaki Görüşleri

İran'da sakin bulunan halkların, ki bu halkların nüfusu en fazla olanı Türklerdir, onlardan sonra Farslar, Araplar, Beluçlar, Kürtler ve diğer halklar gelmektedir, bunların yalnız Fars şovenizmi altında, Şah taraftarlarının yönetiminde veya Pantürkizm ideolojisi altında birliktelik oluşturmalarının mümkün olamayacağını düşünmektedir. Başta İran Türkleri olmak üzere İran halklarının birlikteliğinin ve huzurunun ancak federatif bir oluşumla sağlanacağına inanmaktadır. Bu hususta şunları söylemektedir:

> "Biz Azerbaycanlılar ve İran'ın bütün muhtelif milletleri, 21. asra münasip bir harita ve program hazırlamalıyız. Aydınlar, bu düşünceyi aralarında tartışıp, görüşüp bir program bir manifesto hâline getirip halka sunmalıdırlar. Aydınlar halkın önüne geçip, halkı yürütmelidirler. Eğer biz dışarıdakiler ve içeridekiler şimdiden bu demokratik hedefi, yani İran'ın gelecekteki federatif bir şekilde, demokrasi esasında idare olunmasını hedef alırsak ve bu hedef uğrunda belirli bir program hazırlarsak, belirli teşkilatlar kurarsak biz de, Kürt de Arap da gelecekte başarılı olabiliriz. Eğer bunu yapmazsak, özellikle aydınlar birlik oluşturmasalar, birleşmeseler, şovenistler birleşecek, Şah taraftarları birleşecek ve onlar kazanacaklar. Ancak ben şu fikirdeyim ki, zaman Fars şovenizmi taraftarı değildir! Yani 21. asır, ne Şah taraftarıdır ne Pantürkizm taraftarıdır. Gelecek, bunların hiç birisini kökten teyit etmiyor. Bana göre gelecek, demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep etmektedir. Onun için eğer bizim aydınlarımız ister İran'ın içerisinde ister dışarısında olsun, eğer 5-10 kişi fikir birliği yapsa, şahsi ahlâk ve karakterlerini bir yana koyup geleceği göz önüne alsalar, eğer belirli bir program hazırlasalar, bunların sayısı günden güne artacaktır. Aynı zamanda bizim Azeri Türkleri -dışarıdakiler olsun içeridekiler olsun- birliklerini güçlendirmelidirler. Şuurlarını derinleştirmelidirler. Kürt, Beluç ve Arap kardeşlerimizle yakınlaşmalıdırlar. Mesela Kürtleri, Ermenileri ciddi şekilde tahrik

etmişler. Kürtler çizdikleri haritalarda Zagros Dağları'nı, yani Azerbaycan'ın batı taraflarının tamamını Kürdistan sınırları içinde göstermektedirler. Ermeniler de aynı. Onlar da "Tarih-i Ermenistan" kitabının ön sözünde benzer iddialarda bulunmaktadırlar. Onlar da "Ermenistan-ı Kebir" haritasında Azerbaycan'ın hem kuzeyini hem de güneyini kendi toprakları dâhilinde göstermektedirler. Eğer biz Azerbaycanlılar birlik olmazsak işler çok çetin olacaktır.

Bir misal vardır: O meyve ağacı ki duvardan sallanıp eşiye (dışarı), sahibi seyyiddir. Düşünmek ve çalışmak gerekir. Bir Azerbaycan teşkilâtı olmalıdır. Bu yolda çalışmak gerekir. Eğer teşkilât olmasa tabiidir ki kim ne isterse onu yapacaktır." [43]

3.2. İran Halkları Hakkındaki Görüşleri:

Zehtabî, İran halkları ile ilgili görüşlerini hemfikir olduğu Mir Cafer Pişeverî'nin düşünceleriyle açıklamaktadır. O, İran halklarıyla dostluk kurulması ve işbirliği yapılması gerektiğine inanmaktadır. Aksi hâlde bu halkları, geçmiş dönemlerde olduğu gibi, şer güçler, birbirlerinin aleyhine kullanacaklardır. Eğer Türkler, Araplarla, Beluçlurla, Ermenilerle, Kürtlerle iyi geçinip dostluk kurarsa şer güçler onları birbirlerine düşürüp, onların üzerinden kendileri için fayda ve güç temin edemezler.

Zehtabî tarihî gerçekleri ve bugünkü vaziyeti göz önüne sererek bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

"Bugün bizim vatanımız İran muhtelif milletlerden teşekkül etmiş durumdadır. Bu vaziyet bugünün işi değil. Hiç olmasa takriben 3 bin yıl bundan önceden durum böyledir. Bizim partinin lideri Pişeverî bunu çok iyi biliyordu. Bu konuda çok dikkate değer fikirleri vardı. O şöyle düşünüyordu: Bizim Güney Azerbaycan'ın batı ve güneybatı tarafında Kürtler yaşamaktadır. Bizim komşularımızdır. Şurası iyi bilinmelidir ki, biz onlarla hatta İran'ın diğer halklarıyla kardeş gibi dost olsak işbirliği yapıp çalışsak, maksadımıza ulaşırız. Geçmişte çok örnek teşkil eden birlikteliklerimiz olmuştur. Bunlar göz önüne alınmalıdır. Meşrute (meşrutiyet) inkılâbında olsun, Hiyabanî hareketinde olsun büyük güçler üzerimize bazı İran halklarını sevk etmişlerdir. Eğer biz onlarla dostluğumuzu devam ettirirsek onları bizim üzerimize salamazlar. Pişeverî, partiyi kurup harekete başlamadan önce şunu biliyordu ve şuna inanıyordu ki, bu kadar şoven gruplar karşısında Güney Azerbaycan Türklerinin ayağa kalkması çok zor olacaktır. Çünkü ister meşrutiyet hareketinde ister Hiyabanî hareketinde olsun hatta bütün millî hareketlerde şoven İran yönetimi başka milletlerin gençlerini toplayıp, Güney Azerbaycan'a getirip, Azerbaycan'ı boğmuştur. Neticede Pişeverî'nin fikri bundan ibaret idi ki, hareket meydana geldiğinde mümkün oldukça kardeş halkların hepsi ile dostluk kurmak, rağbet etmek, görüşmek, danışmak gerek, ta ki şoven İran hükümetleri onlardan faydalanamasın. Şöyle bir örnek vereyim: 21 Azer

[43] H. Dağşeherli, s. 108 vd.

hadisesinde inkılâp başarıya ulaştı. Takriben 20 gün sonra Mehabat'ta hükûmet Kürtlerin eline geçti. Çok çetinlikle karşılaştılar. Tebriz'den 5-10 büyük kamyon dolusu silah ve fedaî Mehabat'a, onlara yardım için gönderdik. Kürt kardeşlerimizin Demokrat Partisi'nin başarılı olup, millî hükümetlerini kurmaları için Güney Azerbaycanlılar kendi liderlerinin talimatı ile onlara yakından kardeşlik elini uzattı. Bugün Mehabat'ta dede ve ninelere sorarsanız onlar bunu iyi bilirler. Yine bilirler ki Kürt ordusunun yaranmasında Azerbaycanlıların büyük rolü olmuştur. Şoven Tahran güçleri Mehabat üzerine saldırdığında, gönderdiğimiz askerlerin ekseriyeti Mehabat savunmasında öldüler. Geri kalanını ise Tahran güçleri tarafından idam edildi. Tamamı Mehabat toprağında gömülüdürler."[44]

3.3. Tahran Yönetimine Demokrasi Tavsiyesi

Zehtabî, İran demokratik bir hükûmet olmalıdır. İran'ı meydana getiren bütün halklar kendi dili ile eğitim öğretim yapabilmeli, kendi edebiyatını geliştirmeli, kendi folklorunu, kültürünü yaşayıp yaşatmalıdır. Bütün insani hak ve hukuka sahip olmalıdır. Tahran Hükûmeti demokrasiden korkmamalıdır. Her halk demokratik haklara sahip olursa birlik daha iyi sağlanır. Şöyle bir örnek verir: "Bugün görüyoruz ki Avrupa milletleri millî hususiyetlerini muhafaza ederek sınırları kaldırıyorlar. Çünkü toplumun gelişmesi bunu talep etmektedir. Ekonomi ve sermayenin gidişatı bunu gerektirmektedir. Bu hükûmetler öz millî hususiyetlerini muhafaza etmekle birlikte ekonomik yönden birlik oluşturma gayretindedirler. İran'da demokratik, sosyal bir hükûmet meydana getirilirse federatif hükûmet yaratmak çok daha rahat olur."[45]

Zehtabî, "Eğer İran'da yakın zamanda demokratik bir hükûmet olmazsa, İran siyasi sınırları içindeki milletlerin haklarını resmiyette tanımasa, bu durum böyle devam mı edecek?" diye sorulan bir soruya şöyle cevap verir:

"Yarının ne olacağını bilemem. Ancak böyle olursa bu halkların her birisinin hakkı var ki ayrılsın. Allah, tabiat, toplum veya tarih bu milletleri kul veya bende yaratmamıştır. İster Kürt ister Beluç ister Arap ister Türk olsun bunlar insandır. 21. asrın eşiğindeyiz. İnsanın gökleri fethettiği bir zamanda, böyle bir devirde bizim gibi bir milletin hukukunun olmaması akla sığmayan bir meseledir. Eğer Fars şovenizmi iktidarda kalsa ve işler böyle devam etse o zaman bu milletler ayrılacaklar. İstemesek de ayrılacaklar, istemesek de o durumda Türkmenler kardeşleri ile birleşirler. Bizim İran'da, 1,5 - 2 milyon Beluç Pakistan'da olan 7 milyon Beluç ile birleşir. Kürtler Türkiye'de, İrak'ta olan Kürtlerle birleşir. Bizimkiler de bana göre yalnız Kuzey Azerbaycan

[44] A. g. e. s. 95-96.
[45] A. g. e. s. 100-101.

ile değil, İran'da Türk meselesi var. İran'da 32 milyon Türk var. Kaşkaylar var diğerleri var...

Eğer bizim Fars kardeşlerimizin şuuru olur, bizimle kardeş gibi yaşamak isterlerse, er geç İran'da demokrasi oluşur ve bir federatif kuruluş yaranır. Bugünkü İran'dan birkaç kat daha büyük bir İran olur. Eğer inatlarında devam ederlerse, Fars şovenizmini saklamak isterlerse er geç çaresiz kalıp mecbur olurlar ki ayrılsınlar. Bu milletleri Allah veya tabiat kul yaratmamıştır ki."[46]

Zehtabî'nin siyasi ve sosyal faaliyetleri içerisinde onun dünya basınını takip etmesini ve Tebriz'de, Berlin'de, Bağdat'ta dergiler çıkarıp, matbuat sayfalarında devamlı yer almasını da sayabiliriz. O hem dergi çıkarmış, hem dergi yöneticisi olmuş hem de dergilerde yazmıştır. O, "İttihat Yolu" dergisini Bağdat'ta; "Erk Mecmuası" adlı dergiyi ise Berlin ve Tebriz'de çıkarmıştır.

Zehtabî'nin diğer bir önemli sosyal faaliyeti ise o, büyük bir şuurluluk ve vukufla Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar bütün İran Türk tayfalarının aydınları ile bizzat oralara giderek iletişim kurup, edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapıp, onlara rehberlik etmiştir.

4. Zehtabî'nin Basın Hayatı

Zehtabî, İran, Sovyetler Birliği, Almanya ve Irak'ta bulunduğu yıllarda hem takip etme hem de yazılarıyla yer alma anlamında, 25 yıl sürgün hayatı da dâhil, basın ve yayından uzak kalmaz. Hatta yurt içinde ve dışında çeşitli dergilerin bizzat banisi olur. Bu dergi ve gazetelerde İran Türklerinin siyasî, kültürel meselelerini ve haklarını savunur. Radyo yayınlarda sadece İran Türklerinin değil, Orta Doğu halklarının problemlerini ve haklarını da birkaç dilde anlatma ve savunma gayreti gösterir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi ilk olarak Tebriz'de Türkçe olarak 1941'de yayımlanmaya başlayan "Azerbaycan" gazetesinde ilk şiirlerini yayımlamaya başlar. Daha sonra Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. 1945'te yayın hayatına başlayan "Cavanlar" gazetesinin yönetimini üstlenir.

Sovyetler Birliğinin muhtelif şehirlerinde yazı yayımlamasına pek imkân verilmez. Bağdat'a gittikten sonra ilk iş olarak "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar. Yazma ve yayımlama işine büyük hız verir.

[46] A. g. e. s. 102.

Zehtabî Bağdat'ta yazdığı ve yayımladığı eserlerle ve çıkardığı gazete ile yetinmez, Avrupa'ya da el uzatır. Almanya'da aylık olarak "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Bu dergilerin dağıtımı sadece Almanya ile sınırlı kalmaz, İran'da da dağıtımı yapılır. Özellikle Tebriz'de çok okunur. Tebriz'de yayımlanan bir dergi gibi muamele görür.

Tabiî ki Zehtabî bu dergilerde edebî yazıların yanında siyasi yazılara da yer verir. Başka bir ifade ile o, tarihî, edebî, sosyal meselelerin yanında siyasi alanda da görüşlerini sunar. Şah Rejimi'ne karşı açıktan tenkitlerini yazar. "Birlik" dergisinin ilk sayısında şu iki cümle çok ilgi çekicidir: "İran zahmet çekenlerinin ve halklarının rejim aleyhinde mücadelesinin başarıya ulaşacağından hiç şüphe yoktur." "Artık saltanat rejimi uzun ömür süremeyip ortadan kalkacaktır."

Ayrıca Zehtabî, İran dışında bulunan İran Türk aydınları ile plânlı ve şuurlu işbirliği yapar. Kurdukları "İranlı Müterakki Türk Rovşen Fikirler Cemiyeti" (İranlı Aydın Düşünceli İlerici Türkler Cemiyeti) ile önemli siyasi çalışmaların altına imza atarlar. İyi seviyede birliktelik oluşturulur. Dil, düşünce ve iş birliği yapılır. Çıkardıkları bu yayınlarla millî hukuk konusunda ve millî meselelere temas ederek ilmî bilgi verip, millî uyanış meydana getirirler. Dergilerin ve gazetelerin her sayısında Settar Han, Bağban Eloğlu, Şeyh Muhammet Hiyabanî, Cafer Pişeverî, Samet Behrengî gibi Azerbaycan'ın çağdaş kahramanları ve aydınları ile ilgili makaleler yayımlanır. Bunlarla birlikte yayın hayatına 4 yıl aylık olarak devam eden "Birlik" dergisinde Şah rejiminin yolsuzlukları, haksızlıkları ve hıyanetleri halka anlatılır. Şahlık rejiminin yıkılmasında bunların hayli etkisi olmuştur.

"Birlik" dergisinin ilk sayısı 1354/1975 yılının Şehriver ayında, son sayısı ise 1357/1978 yılının Behmen ayında çıkmıştır. İran İslam Devrimi sonrasında derginin mesul müdürü Prof. Dr. Muhammet Taki Zehtabî ve diğer çalışanlar İran'a dönmüştür. 41 sayı yayımlanan Birlik dergisinin bütün sayıları bir arada 1979 yılında Tebriz'de yayımlanmıştır.

O, 25 yıl kaldığı sürgün de dâhil muhtelif azap ve işkencelere maruz kalmasına rağmen, bir an halkını ve vatanını unutmamıştır. Şahlık rejimi, ülkeyi kana bulayıp, istibdadı hakim kıldığı günden itibaren o, kültürel ve ilmî mücadelesini siyasi mücadelesi ile birleştirmiştir. O, Rusya, Almanya ve Irak'ta olduğu zamanlar da mücadelesini bırakmamıştır. Gâh basın işinde çalışıp dergiler çıkarmış, gâh radyo programları yaparak Türkçe İran Türklerinin meselelerini değerlendirmiştir.[47]

[47] M. Kerimî, "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, s. 54, 2007, Tahran.

5. Sonuç ve Öneriler

Bin yıl kesintisiz hâkim oldukları İran coğrafyasında büyük güçlerin marifetiyle, Farsların hakimiyeti altına alındıktan sonra sömürgeci güçler tarafından görmezden gelinen, mevcut yönetim tarafından yok sanılan, kendi dertleriyle uğraşan kardeş halkların da ilgisinden uzak kalan İran Türklerinin millî değerlerinin başında gelen dil, edebiyat ve tarihlerinin, yurdundan kovulup, yad ülkelerde ölümle burun buruna yaşayan Muhammet Taki Zehtabî tarafından akademik disiplinle tespit ve incelemeye alınması İran Türkleri adına, aynı zamanda Türk Dünyası adına büyük bir şans olmuştur.

Zehtabî'nin, Rusların İran'ı işgal ettiği ve Pişeverî'nin bağımsızlık mücadelesi verip "Azerbaycan Millî Demokratik Hükûmeti"ni kurduğu, bir yıl geçmeden bu hükûmetin yıkıldığı 2. Dünya Savaşı yıllarında yaşaması, onun daha 23 yaşlarında İran Türklüğünün talihini, gerçek sahnede rol alarak izleyip, gözleyerek anlamasını sağlamıştır.

Zehtabî, eserlerinde bahsetmese de İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenerek "Dil Birliği", "Fikir Birliği" olmadan "İş Birliği"nin olamayacağını çok iyi görmüştür. Bunun için bütün mesaisini, hatta bütün ömrünü bu yola adamıştır.

Zehtabî, her ne kadar sosyalistlerle ve komünist grubun içinde yer alarak emperyalist ve işgalci güçlere karşı mücadeleye başlamış ise de çok geçmeden bu gruplarla araya mesafe koymuş, Mir Cafer Pişeverî gibi Türkçülüğünü öne çıkarmıştır. Bütün mücadelesi ve gayreti İran Türklüğünün bekası için olmuştur.

Zehtabî, İran Türklerinin geleceği için hemfikir olduğu hocası Mir Cafer Pişeverî gibi düşünmektedir. O, 21. asır İran'ında Fars şovenizminin devam edemeyeceğine, aynı zamanda Şah Taraftarlığının da Pantürkizmin de hâkimiyete gelemeyeceğine; bu asırda İran'ın "demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep ettiğine" inanmaktadır.

Kazakistan'da Kunanbayev, Özbekistan'da Çolpan, Türkiye'de Köprülü gibi İran'da da Muhammet Taki Zehtabî, Türk dili, edebiyatı ve tarihinin esasını koymuştur.

Zehtabi, İran Türk dili, edebiyatı ve tarihinin hem teorisi ve sistematiği üzerinde çalışmış hem de bu alanlarda pek çok eser vermiştir.

Zehtabî'nin eserleri hem orijinal hâliyle hem de Türkiye Türkçesi ile seri hâlinde ve yüksek tirajla yayımlanıp Türk Dünyası gençliğinin istifadesine sunulmalıdır.

Kaynakça

DAĞŞEHERLİ, Hebib (y.t.y.). Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât (y.y.y.)

KAFKASYALI, Ali (2000). "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler", Palandöken Gazetesi, 10 Nisan), Erzurum.

---------- (2009). İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.

---------- (2009). İran Türkleri Âşık Muhitleri, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.

---------- (2010). İran Türkleri, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.

---------- (2011). İran Coğrafyasında Türkler, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.

KERİMÎ, Mehemmed Rıza (1386/2007). Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.)

---------- (1389/2011). Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011)

KERİMÎ, M. "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, Tahran, 2007.

MİŞOVLU, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1372/1993). Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler, İntişarâtı Éldâr, Tebriz.

MİŞOVLU, M. (Muhammet Takî Zehtabî) (1394/2015). Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Güneyli, Tehran.

ŞEBÜSTERİ, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.

TAĞİYEVA, Ş. - REHİMLİ, E. - BAYRAMZADE, S. (2000). Güney Azerbaycan, Orḫan Yay., Bakı.

ZEHTABÎ, Dr. M. T. - KEMALÎ, Dr. Ali (1382/2003). Tilim Ḫan (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşri Eḫter, Tebriz.

ZEHTABÎ, Mahmut Takî (Kirişçi) (1378/1998). Şahin Zincirde, Tebriz.

ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1357/1980). Pervanenin Sergüzeşti - Şahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz.

ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1364/1985). Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz.

---------- (1371/1992). İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz.

---------- (1375/1996). "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz.

---------- (1375/1996). Ana Dilimizi Néce Yazaġ, Yaran, Tebriz.

---------- (1376/1997). Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

---------- (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.

---------- (1378/1999). Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan.

---------- (1378/1999). Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz.

---------- (1379/1999). İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (1380/2001). İslâm'a Ġeder İran Türklerinin Dil ve Edebiyyatı, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (1389/2010). Sara ve Mehmemed (Oyun), Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1381/2002), İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Eḫter, Tebriz.

---------- (yty). Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred, (y.y.y), Bağdat.

---------- (yty). Azerbaycan'ın Yer Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz.

---------- (yty). El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), (y.y.y) Bağdat.

---------- (yty). Heste Nesim (Farsça Şiirler) (yyy), Bağdat.

---------- , Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ZEHTABÎ, Prof. Dr. Muhammed Taki (Kirişçi) (1377/1998). İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1382/2003), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1384/2005), Külliyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşri Ehter, Tebriz.

---------- (M. Şebüsterli) (1380). Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- Zehtabî (M. Şebüsterli) (1380), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşr-i Ehter, Tebriz.

Zehtabî'nin şiirlerinden örnekler

Sen O'san Men de Bu'yam[48]

"Su " déyibdir mene evvelde anam, "âb" ki yoḫ,
"Yuḫu" ögretdi uşaġlıġda mene "ḫâb" ki yoḫ.

İlk def'e ki "çörek" vérdi mene "nân" démedi,
Ezelinden mene "duz ġabın" "nemekdân" démedi.
…

Beli, daş yağsa da göyden, sen o'san men de bu'yam[49],
Var senin başġa anan, vardır menim başġa anam.

"Özüme meḫsus olan başġa élim[50] vardır menim,
Élime meḫsus olan başġa dilim vardır menim.

İstesen ġardaş olaġ, bir yaşıyaġ, birlik édek,
Vérib ġol ġola bundan sonra bir yolda gédek.

Evvelâ özge küleklerle[51] gerek aḫmıyasan,
Saniyen varlığıma, ḫalġıma ḫor baḫmıyasan.

Yoḫsa ger zor déyesen, milletimi ḫar édesen,
Gün geler, sefhe çöner[52], mecbur olarsan gédesen![53]

Bağban[54]

Alovlar diyarından âlemlere,
Tanıttırmak istir sözüm,
Birin, min igit ġehremandan birin,
Zülâl çéşme tek, sade, pâk
Ve ulduz kimi lekesiz;
Birin, bir böyük kehkeşandan birin;
Yérin sinesinden çıḫan
Saf bulaġlar kimi.

Élin sinesinden ġopub ildırım tek şaḫandan biri;

---

[48] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 103.
[49] Evet, gökten taş bile yağsa, sen sensin, ben de benim.
[50] Él: Halk, millet.
[51] Külek: Rüzgâr.
[52] Sefhe çöner: Sayfa değişir, devran döner.
[53] Gitmeye mecbur kalırsın.
[54] Zehtabî, bu uzun manzumeyi 1908 Meşrutiyet İnkılâbı'nda büyük kahramanlık gösteren Hüseyin Han Bağban'ın şahsında bütün kahramanları yâd etmek ve gelecek nesillere örnek göstermek için yazmıştır.

Ne ġelbinde pul[55] var, ne şöhret, ne ad;
Özü sade bağban.
Ürekden polad
Onun derdi bir él[56] olub, bir de veten,
Çöreksiz ġalıb ḫalġ derdin çeken,
Ve övladı şamsız[57] yatan
Bir insan
Ki ġatsan
Eger cövherin
Onun dağ ġeder küllere,
Döner ġehreman éllere,
Coşub kükreyen séllere,
Esir élleri haylayan yéllere,
Ġaranlıġlara son ġoyan şimşege!
Tanıtdırmaġ istir ġelem
Éle bir igit er ki, öz varlığın
Él uğrunda atdıġda atéşlere
Teşekkür béle ummamış;
Bir insanı ki, ḫalġı boğduġda ğem,
Ucaldıġda mezlumların nâlesi
Yatıb bir ömür sengerde[58]
Gören varsa, ġoy söylesin
Éle sade bir insanı
Ki, olmuş cevanlıġda gül bağbanı,
İgit ḫalġının isyanı
Coşan günler, él bağbanı.
Gören varsa, ġoy söylesin
İnsan ki, yarmış ġaranlıġları
Hüner gösterib tâ, igit milleti
Ġucub[59], öpsün ölmez azadlıġları
Gören varsa, ġoy söylesin
Éle sade bir ḫilġeti
Ki zehmet çeken insan hörmeti, zora, zülme, zulmetlere nifreti,
Él isyanına pak samimiyyeti
Édibdir onu éllere sévgili.
Gören varsa ġoy söylesin
Éle sade bir ḫalġ perverdesi
Ki ancaġ igitlikleri
Édibdir onu ordu sergerdesi[60].

[55] Pul: Para.
[56] Él: Halk, millet.
[57] Şam: Akşam yemeği.
[58] Senger: İstihkâm.
[59] Ġucub: Kucaklayıp.
[60] Sergerde: Grup komutanı.

Gören varsa ġoy söylesin
Éle sade bir insanı
Ki aḫdığda sengerde aslan ġanı
Ona yas tutub ağlamış
Hemi dostu, hem düşmanı.[61]
...

Ali KAFKASYALI 0000-0002-9007-6943
Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 28 Eylül 2026
Yayına Kabul edildiği tarih: 6 Ekim 2026
E-yayın tarihi: 2 Kasım 2026
Çıktı sayfa sayısı: 32
Kaynak sayısı: 38

[61] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 94 vd.